

Βασίλης Κ. Γούναρης

Ο ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ (1904-1984)

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο συνέδριο με θέμα «Το Μακεδονικό Ζήτημα: Όψεις και ιστορική εξέλιξη» που διοργάνωσε το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου και το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. το 1994. Για τις πολύτιμες βιβλιογραφικές υποδείξεις είμαι υπόχρεος στον συνάδελφο κ. Άγγελο Χοτζίδα, ενώ χρήσιμες παρατηρήσεις μου πρόσφερε ο κ. Ιάκωβος Μιχαηλίδης. Μία συντομευμένη εκδοχή του παρουσιάστηκε αργότερα (Ιανουάριος 1995) και είναι ήδη δημοσιευμένη με τον τίτλο "Reassessing Ninety Years of Greek Historiography on the 'Struggle for Macedonia 1904-1908'", Peter Mackridge και Eleni Yannakakis (επιμ.), *Ourselves and the Others: The Development of a Greek Macedonian Identity Since 1912* (Oxford-New York: Berg, 1997), σσ. 25-37.

Η αντίληψη ότι ο Μακεδονικός Αγώνας δεν έχει μελετηθεί επαρκώς και πως δεν αντιπροσωπεύεται ικανοποιητικά στην ελληνική ιστοριογραφία βρίσκεται αποτυπωμένη στον πρόλογο ή την εισαγωγή κάθε νέου έργου για την περίοδο αυτή. Οι παρατηρήσεις αυτές θα μπορούσαν να γίνουν εύκολα αποδεκτές ως επιχειρήματα, συμβατικά ή πραγματικά, που πλαισιώνουν για εμπορικούς λόγους κάθε νέα έκδοση, αν δεν προσέκρουαν σε μια αναμφισβήτητη πραγματικότητα: ότι οι μονογραφίες, οι δημοσιευμένες πηγές, οι εισηγήσεις και τα άρθρα για την ένοπλη αναμέτρηση στη Μακεδονία (1904-1908) ανέρχονται ήδη σε αρκετές εκατοντάδες και, όπως είναι γνωστό, η τριετής κρίση στα Βαλκάνια πρόσθεσε αρκετούς νέους τίτλους¹. Αν μάλιστα συμπεριληφθούν και όσες μελέτες αναφέρουν τον Αγώνα ως ένα κεφάλαιο του Μακεδονικού Ζητήματος, τότε η βιβλιογραφία λαμβάνει τη μορφή χιονοστιβάδας, αφού ξεπερνά σίγουρα τους 1.500 τίτλους². Πριν από δέκα χρόνια ο κ. Δημήτρης Ζάννας, Πρόεδρος του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα, φαίνεται ότι έθεσε το πρόβλημα στη σωστή του βάση, όταν σημείωνε στον πρόλογο των πρακτικών του Συμποσίου για τα 80 χρόνια του Αγώνα ότι οι μελέτες και οι έρευνες για την εποχή εκείνη «...πρέπει να ομολογηθεί πως δεν βρίσκονται σε ανάλογο επίπεδο με τη σημασία που έχει στην ιστορική πορεία του Έθνους...»³. Δεν είναι λοιπόν θέμα ποσότητας η αίσθηση της έλλειψης αυτής αλλά θέμα «επιπέδου».

Με την εργασία αυτή θα προσπαθήσω να περιοδολογήσω την ελληνική ιστοριογραφία του Μακεδονικού Αγώνα παρουσιάζοντας ταυτόχρονα σε αδρές γραμμές τα χαρακτηριστικά της κάθε περιόδου έως το 1984, οπότε, με τον πανηγυρικό εορτασμό της 80ης επετείου, ξεκινά ουσιαστικά (αλλά και

1. Στον κατάλογο της έκθεσης βιβλίου: Μακεδονικός Αγώνας-Ιστορία, Λογοτεχνία, 9-18 Οκτωβρίου 1990 (Δήμος Θεσσαλονίκης-Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, 1990) περιέχονται 264 τίτλοι.

2. Η πληρέστερη βιβλιογραφία για το θέμα αυτό βρίσκεται καταχωρημένη σε ηλεκτρονική τράπεζα δεδομένων του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα.

3. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου-Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 1987), σ. vii.

συμβολικά) καινούργιος βιβλιογραφικός κύκλος σε συνάρτηση με τις νέες μακεδονικές περιπλοκές. Όλα αυτά σε μια προσπάθεια να αποτιμηθεί συνολικά και να ερμηνευτεί το πρόβλημα του «επιπέδου», πρόβλημα που όπως θα φανεί, δεν οφείλεται στην απουσία ιστορικών πηγών αλλά συνδέεται κυρίως με δύο παράγοντες: την έντονη διπλωματική χροιά της ιστοριογραφίας αυτής και τη στασιμότητα του θεωρητικού προβληματισμού.

Σε αντίθεση με ό,τι πιστεύεται στις μέρες μας η αλήθεια είναι ότι ο Μακεδονικός Αγώνας δεν ήταν ποτέ κρυφός, τουλάχιστον εκτός της Μακεδονίας. Ακόμη και θέματα που σήμερα θεωρούνται λεπτομέρειες και αδιασταύρωτες πληροφορίες δημοσιεύτηκαν στον αθηναϊκό τύπο ταυτόχρονα σχεδόν με τα γεγονότα. Γνωστότερο περιστατικό είναι αυτό του επικήδειου του ζωντανού ακόμη Γερμανού Καραβαγγέλη, που δημοσιεύτηκε στο *Εμπρός* και υπονόμεισε ανεπανόρθωτα τη θέση του Καλαποθάκη στο Κομιτάτο⁴, αλλά πληθώρα άλλων περιστατικών⁵.

Η άμεση πληροφόρηση δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιο των αναγνωστών του *Εμπρός*. Επί τέσσερα χρόνια ο Αγώνας βρισκόταν στα πρωτοσέλιδα όλων των εφημερίδων του ελληνικού βασιλείου (αλλά και των απανταχού ομογενών)⁶, κατά κανόνα εικονογραφημένος με φωτογραφίες αγωνιστών. Όμως το *Εμπρός*, λόγω της γνωστής σε όλους σύνδεσής του με το Μακεδονικό Κομιτάτο, διατηρούσε πάντοτε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα: Οι επιστρέφοντες αγωνιστές παρέδιδαν, είτε προφορικά είτε εγγράφως, πληροφορίες για τη δράση των σωμάτων, επίσημα ντοκουμέντα, ακόμη και τα ίδια τα ημερολόγια τους⁷. Όλα αυτά δημοσιεύονταν από τους συντάκτες της εφημερίδας σε συνέχειες με τη μορφή λαϊκών αναγνωσμάτων⁸. Το γνωστότερο προϊόν της αθηρογραφίας της μορφής αυτής είναι το βιβλίο του Σταμάτη Ράπτη, τακτικού συντάκτη του *Εμπρός*, *Ο Μακεδονικός Αγών*, που κυκλοφόρησε σε

4. Γ.Ε.Σ./Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα* (Αθήνα, 1979) σ.243.

5. Είναι παράδοξο με τα σημερινά κριτήρια ότι π.χ. το Μακεδονικό Κομιτάτο ανήγγειλε τη σύστασή του αλλά και τις μεθόδους που θα χρησιμοποιούσε από τις στήλες των εφημερίδων, (εφ. *Εμπρός*, φ.2721/21 Μαΐου 1904, φ.2722/22 Μαΐου 1904 και 2737/6) Ιουνίου 1904, ή ότι στις 12 Νοεμβρίου 1904 ήταν ήδη γνωστές στο αθηναϊκό κοινό απίστευτες λεπτομέρειες της εκστρατείας του Μελά καθώς και η μάχη του Καούδη στο Τρίγωνο στις 17 Οκτωβρίου της ίδιας χρονιάς (εφ. *Εμπρός*, φ.2897/12 Νοεμβρίου 1904). Αλλά και αυτή η τελευταία έκθεση του Μελά φαίνεται ότι διέρρηξε, αφού αποσπάσματά της διαβάζουμε στο *Εμπρός* της 19 Οκτ. 1904 (φ.2872).

6. Βλ. Πέτρος Παπατολυβίου, "Η Κύπρος και ο Μακεδονικός Αγώνας", *Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου-Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Ο Μακεδονικός Αγώνας*. Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 1987), σ.459-473.

7. Ο Καραβίτης μνημονεύει ότι κατά την καθοδή του στην Αθήνα στα τέλη του χειμώνα, το 1905, παρέδωσε στον Ταμία του Κομιτάτου, τον Περικλή Αγγυρόπουλο "...ολόκληρο μάτσο επιστολών και ημερολογίων, του Βάρδα και Καούδη βλ. Ιωάννης Καραβίτης, *Ο Μακεδονικός Αγών: Απομνημονεύματα* (Αθήνα, 1994), τόμ.1, σ.199.

8. Βλ. π.χ. "Ο αγών μας εν Μακεδονία. Σελίδες από το ημερολόγιον ενός συντρόφου του καπετάν Βέργα. Ο βίος των βουνών και της πυρίτιδος", εφ. *Εμπρός*, Σεπτέμβριος 1905 *passim*.

313 οκτασέλιδα φυλλάδια στο διάστημα Μάρτιος 1906-Απρίλιος 1908⁹. Τα φυλλάδια αυτά περιλαμβάνουν πλούσιες ακριβέστατες αλλά άκομψα επεξεργασμένες πρωτογενείς πληροφορίες ακόμη και ημερολογιακές καταγραφές μέχρι το τέλος του 1905, που στηρίζουν αποκλειστικά τις θέσεις και τους χειρισμούς του Καλαποθάκη¹⁰.

Το τελευταίο αυτό είδος των μαρτυριών, τα ημερολόγια, πρέπει να ήταν περιζήτητο στους κύκλους των δημοσιογράφων. Ήταν ένα είδος ζωντανού πολεμικού ρεπορτάζ το οποίο, ελλείψει ανταποκριτών στο μέτωπο (ή μάλλον ελλείψει συγκεκριμένου μετώπου), ήταν αναντικατάστατο και δημοφιλέστατο προφανώς λόγω του δραματικού και ηρωικού χαρακτήρα ενός αγώνα που θύμιζε στον τρόπο δράσης το '21. Το 1906 ο Πρόξενος στο Μοναστήρι Νικόλαος Ξυδάκης γράφοντας σχετικά με τον κίνδυνο που εγκυμονούσε η τήρηση ημερολογίων από τα σώματα σημείωνε: «Τινές είπον ημίν ότι εξ Αθηνών¹¹ δίδεται αυτοίς εντολή να τηρώσιν ημερολόγια, ίνα χρησιμεύσωσιν εις συγγραφήν ιστορίας του Μακεδονικού αγώνος, αλλά διαστάζω να παραδεχτώ το πράγμα ως αληθές, τόσον μοι φαίνεται παιδαριώδες»¹². Η διαμάχη του Καούδη με το Κομιτάτο για την τύχη του ημερολογίου του, για το οποίο, όπως έγραφε ο ίδιος, του πρόσφεραν «χιλιάδες δραχμές», ίσως αποτελεί ένδειξη πως η άμεση δημοσίευση των μαρτυριών ήταν σοβαρότερη υπόθεση από ό,τι νόμιζε ο Πρόξενος¹³. Επιπλέον ο Ξυδάκης παρέβλεπε την ευχαρίστηση που ένοιωθαν οι ίδιοι οι Μακεδονομαχοί, όταν μάθαιναν ότι ο λαός παρακολούθουσε με ενδιαφέρον τον αγώνα τους¹⁴. Από αυτή την άποψη την καλύτερη τύχη είχε η προαναφερθείσα εργασία -ή μάλλον ρεπορτάζ- του Σταμάτη Ράπτη, η οποία φαίνεται ότι πιθανότατα έφθασε και στα χέρια της Πηνελόπης

9. Η χρονολόγηση βασίζεται στη διαπίστωση ότι η εικονογράφηση των φυλλαδίων του Ράπτη παρακολουθεί με ακρίβεια τους θανάτους των Μακεδονομάχων στο πεδίο των μαχών. Η τρίτη φωτογραφία (φύλλο 3) είναι του Γεωργίου Σκαλίδη, που σκοτώθηκε στις 23 Μαρτίου 1906 και η τελευταία (φύλλο 313) του Εμμανουήλ Μυλωνάκη, που σκοτώθηκε στις 20 Απριλίου 1908.

10. Στον τόμ.1 σ.799 π.χ. ο Ράπτης ανέφερε αποσπάσματα από το ημερολόγιο του Θεόδωρου Κουκουλάκη, ενώ αλλού (π.χ. τόμ.2, σ.2319-2330) παρέθετε, σχεδόν κατά λέξη, αποσπάσματα από το ημερολόγιο του Βάρδα. Σε άλλο σημείο (τόμ.1, σ.192, 319-323) δημοσίευε έγγραφα του Κομιτάτου και άλλες εγκυκλίους αρχηγών, που προφανώς του παραχωρούσε ο Καλαποθάκης. Ακόμη, στο βιβλίο περιέχονται επιστολές του Μελά, του Βρανά, του Πολίτη κ.α., τις οποίες του είχαν μάλλον εμπιστευτεί οι αποδέκτες τους: ο Γεώργιος Τπόντος, ο Λεωνίδας Παπαμαλέκος αλλά και ο καφετζής της οδού Σταδίου ο Γεώργιος Μαραβελάκης (τόμ.1., σ.139-140, 148-150).

11. Εννοούσε το Κομιτάτο με το οποίο εξάλλου βρισκόταν σε αντιπαράθεση για τον έλεγχο της πολεμικής δράσης.

12. Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών (ΙΑΥΕ)/Κεντρική Υπηρεσία (ΚΥ), α-α/Α Προξενείο Μοναστηρίου 1906, Ξυδάκης προς Σκουζέ, Μοναστήρι 25 Νοεμβρίου 1906, αρ.πρωτ.820.

13. Αγγελος Α.Χοτζίδης, Ευθυμίου Καούδη ατομνημονεύματα Μακεδονικού Αγώνα (Θεσσαλονίκη, 1994) σ.187 σημ.52.

14. Καραβίτης, ό.π., τόμ.1, σ.169.

Δέλτα την ειρήνη που συγκέντρωνε μαρτυρίες για τον Αγώνα¹⁵.

Παράλληλα με τη λαϊκή αθρογραφία αναπτύχθηκε την ίδια περίοδο και μια κάπως λογιότερη, η οποία χρησιμοποιήθηκε και χρησιμοποιείται ακόμη εκτεταμένα από όσους ασχολούνται με τα συναφή του Αγώνα θέματα. Πρόκειται για τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στο *Μακεδονικό Ημερολόγιο*, που εξέδωσαν διαδοχικά ο σύλλογος «Μέγας Αλέξανδρος» (1908) και ο Παμμακεδονικός Σύλλογος (1909-1912)¹⁶ και στον *Ελληνισμό*, περιοδικό της ομωνύμου εταιρείας του Νεοκλή Καζάζη¹⁷. Το πρώτο βρίθκει νεκρολογίων επώνυμων Μακεδονομάχων και καθιερωμένων ήδη εθνικών ηρώων, τοπογραφιών των πολυπάθων μακεδονικών κοινοτήτων (κυρίως των βορείων), δημοσιευμένων στατιστικών για τις βουλγαρικές βιαιοπραγίες και αναλύσεων περί των εθνικών δικαίων με βάση τα εκπαιδευτικά άθλα του Ελληνισμού. Οι συγγραφείς τις περισσότερες φορές κρύβονταν πίσω από τα αρχικά τους ή από αρχαιοπρεπή ψευδώνυμα: Ακρίτας, Πυγμαλίων, Περόδικας Γρανικός, Εδεσσαίος, Μακεδνός Αμύντωρ, Τιβεριουπολίτης ο Παιών, Κλειτός και, βέβαια, ο Πυγμαλίων ή Πύρρος, ο Μοναστηριώτης δημοσιογράφος Νικόλαος Γεωργιάδης και ο Γνάσιος Μακεδνός, δηλαδή ο Στέφανος Δραγούμης, ο κινητήριος μοχλός όλων των σωματείων.

Το ίδιο φαινόμενο απαντάται και στον *Ελληνισμό*: Ο Αλκαίος, ο Αλιάκμων, ο Προμηθεύς Δεσμώτης, ο Θεόφραστος, ο Ευστάθιος, ο Καλλίμαχος Δ., ο Κουτσόβλαχος Πίνδιος, ο Μακεδών και άλλοι, μερικοί εντελώς ανώνυμα, αθρογραφούσαν, παράλληλα με μια σειρά φιλελλήνων και άλλων επωνύμων μελών της Εταιρείας με κυρίαρχη πένα αυτή του Νεοκλή Καζάζη. Τα θέματα εστιάζονταν περισσότερο στις διπλωματικές πλευρές του Μακεδονικού και την έκδοση εγγράφων. Αν σκοπός του *Μακεδονικού Ημερολογίου* ήταν να προκαλέσει την κινητοποίηση μέσω της συγκίνησης, ο *Ελληνισμός* ενδιαφερόταν περισσότερο για την ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού, «ό επί παντός φλέγοντος ἔθνικου ζητήματος φωτισμός ὡς καὶ ἡ ἐν τῷ διεξαγόμενῳ ἔθνικῷ ἀγῶνι ἐνίσχυσις καὶ ποδηγέτησις», όπως σημειωνόταν, πάντοτε όμως στο πλαίσιο που καθόριζε η ελληνική κυβέρνηση¹⁸. Σε ίδιο μήκος κύματος κινήθηκαν και οι άλλες περί Μακεδονίας εκδόσεις της Εταιρείας¹⁹, έπως και οι ολιγοσέλιδες πασίγνωστες

15. Αντιγόνη Μπέλλου-Θρεψιάδη, *Μορφές Μακεδονομάχων και τα Ποντιακά του Γερμανού Καραβαγγέλη* (Αθήνα, 1992), σ.187, όπου αναφέρει ότι ο Παπαδράκος Χρυσοσμαλίδης στις αρχές τις δεκαετίας του 1930 της χάρισε ένα "χοντρό κακοτυπωμένο βιβλίο, μια λαϊκή έκδοση του Μακεδονικού Αγώνα" την οποία παρέδωσε στη Δέλτα. Η μοναδική "χονδρή" και "λαϊκή" έκδοση που κυκλοφορούσε τότε ήταν αυτή του Ράπτη.

16. Προήλθε από την ένωση όλων των μακεδονικών συλλόγων των Αθηνών.

17. Βλ. Δέσποινα Γιαραλή και Μαίρη Ζαγκλή, *Το περιοδικό Ελληνισμός (1898-1915, 1928-1932): Παρουσίαση- Βιβλιογραφική καταγραφή* (Ιωάννινα, 1993).

18. Γιαραλή-Ζαγκλή, ό.π., σ.32.

19. Βλ. π.χ. τη βασική μελέτη του Νεοκλή Καζάζη, *Το Μακεδονικόν πρόβλημα* (Αθήνα, 1907) και την επανέκδοση της μελέτης του Γυμνασιάρχη Σεργών Ι.Καλοσύπη, *Μακεδονία, ήτοι μελέτη*

μονογραφίες του Γνάσιου Μακεδνού²⁰, του Αλ.Μαζ²¹, του Τίτου Μακεδνού²² και λίγων άλλων επώνυμων και ανώνυμων συγγραφέων που αφιέρωσαν τις μελέτες τους (κείμενα διαλέξεων πολλές φορές) είτε στους πρόσφατα θανόντες Μακεδονομάχους²³, είτε στα βουλγαρικά εγκλήματα²⁴, είτε στο διπλωματικό παρασκήνιο του Αγώνα²⁵.

Κατά τον μεσοπόλεμο η ενασχόληση με τον Μακεδονικό Αγώνα συνεχίστηκε και κινήθηκε σε τρεις άξονες: ο πρώτος συνδεόταν με τις σύντομες προσπάθειες που καταβλήθηκαν για τη δημιουργία επετηρίδας και τη συνακόλουθη ηθική και οικονομική αποκατάσταση των Μακεδονομάχων_ εκπροσωπείται από σειρά άρθρων που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Μακεδονικός Αγών*, που κυκλοφόρησε στο διάστημα 1929-1931²⁶. Αν και τα περισσότερα άρθρα δεν χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη ιστορική ακρίβεια, ωστόσο δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι στο περιοδικό αυτό δημοσιεύτηκαν τόσο ημερολογιακές καταχωρήσεις όσο και άλλα ενδιαφέροντα έγγραφα, δυστυχώς μερικές φορές διασκευασμένα²⁷. Στο ίδιο πλαίσιο, δηλαδή των αυτοβιογραφικών μαρτυριών, θα μπορούσε ίσως να ενταχθεί και μια σειρά δημοσιεύσεων στις εφημερίδες, ημερολογιακές καταχωρήσεις, αναμνήσεις και άλλες επιστολές, των οποίων δεν διαθέτουμε ακόμη ούτε μια πρώτη καταγραφή²⁸. Πολλές απ'

οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας (Αθήνα, 1900), 1η έκδοση 1886.

20. Γνάσιος Μακεδνός [Στέφανος Δραγούμης], *Μακεδονική Κρίσις: Τα Κομιτάτα και οι δυνάμεις 1901-1903* (Αθήνα, 1903), *Μακεδονική Κρίσις Β: Μεταρρυθμίσεις, Μακεδονία και Ελλάδα* (Αθήνα, 1903), *Μακεδονική Κρίσις Γ,Δ,Ε 1903-1904* (Αθήνα, 1906), *Μακεδονική κρίσις Στ: Η τουρκική διακοίνωσις και η διακοίνωσις των δύο (1904-1907)* (Αθήνα, 1907).

21. Αλ.Μαζ. [Αλέξανδρος Μαζαράκης], *Αι ιστορικά περιπέτεια της Μακεδονίας από των αρχαιωτάτων χρόνων μέχρι σήμερον* (Αθήνα, 1912).

22. Τίτος Μακεδνός, *Καπετάν Νάκης Λίτσας* (Αθήνα, 1906).

23. Π.χ. βλ. Α.Θωμαΐδης, *Ιστορία Παύλου Μελά* (Αθήνα, 1909).

24. Βλ. Γ.Κώνστας [πιθανότατα ο Γερμανός Καραβαγγέλης] *Ενέργειαι και δολοφονικά όργανα του βουλγαρικού κομιτάτου εν Μακεδονία και ιδία εν τη επαρχία Καστοριάς* (Αθήνα, 1902), *Γ.Δήσις, Η καταστροφή του Κρουσόβου: Θηριωδία Βουλγάρων και Οθωμανών εναντίον Ελλήνων* (Αθήνα, 1905), όπως και την έκδοση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, *Επίσημα έγγραφα περι της εν Μακεδονία οδυνηράς καταστάσεως* (Κωνσταντινούπολη, 1906).

25. Βλ.π.χ. Ι.Βλάσσης, *Περί των Μακεδονικών λόγος* (Αθήνα, 1904), Θ.Γερογιάννης, *Η Μακεδονία προδιδομένη* (Αθήνα, 1904), Α.Αργυρός, *Η μακεδονική μας πολιτική* (Αθήνα, 1906), Ι.Χοϊδάς, *Ιστορία της μακεδονικής υποθέσεως* (Αθήνα, 1908).

26. Βλ. Βασίλης Κ. Γούναρης, "Βουλευτές και Καπετανοί: Πελαταιακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία", *Ελληνικά*, 41 (1990), 313-335.

27. Βλ. τα ημερολόγια των σωμάτων Στέφανου Μάλλιου και Μήτσου Γκούρα, που δημοσιεύτηκαν από τον Στέφανο Ακριβό, γραμματέα του σώματος, στα τεύχη 5-12 και 8-12 αντίστοιχα. Από απόσπασμα του ημερολογίου Μάλλιου, που βρίσκεται στην πρωτότυπη μορφή του στο Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα, φαίνεται ότι ο Στέφανος Ακριβός τροποποίησε το κείμενο.

28. Βλ. τη σειρά στο περιοδικό *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος* το 1926-27 με τίτλο "Η ηρωικότερα σελίς της Νεωτέρας Ελλάδος Η ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος", τη δημοσίευση του ημερολογίου του Φιλόλαου Πηχιά: στην επ.Δυτ.Μακεδονία της Καστοριάς το 1930, διάφορα

αυτές δυστυχώς συνδέονταν με αλληλοκατηγορίες και διαφορετικές ερμηνείες των γεγονότων, τις οποίες συνεπαγόταν η καταγραφή και η ιεράρχηση των αγωνιστών σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους.

Γύρω από το δεύτερο άξονα περιστρέφονταν βιογραφίες, αναμνήσεις και μονογραφίες που δημοσιεύτηκαν είτε ως ιστορικά βοηθήματα είτε ως λογοτεχνικά έργα. Την αρχή φαίνεται ότι έκανε ήδη πριν από το Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο η δασκάλα Μελπομένη Αυγερινού. Ακολούθησαν οι επιστολές του Π.Μελά²⁹, οι αναμνήσεις του Ν.Γκαρμπολά³⁰, της Α.Μεταλλινού³¹ και του Α.Χαμουδόπουλου³², όπως και οι πρώτες βιογραφίες του καπετάν Κώττα³³, του Π.Μελά³⁴, του Ι.Δραγούμη³⁵ θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως σχετικά έγκυρα βοηθήματα, αφού βασίστηκαν στη γνώση και την εμπειρία της γενιάς του Αγώνα. Νομίζω πως στην ίδια κατηγορία θά 'πρεπε να ενταχθούν τόσο οι μεσοπολεμικές ιστορίες του Γεωργίου Μόδη όσο και τα *Μυστικά του Βάλτου*. Οι πρώτες, κατά κανόνα, απηχούσαν πραγματικά γεγονότα που γνώριζε προσωπικά ο Μόδης, ενώ παράλληλα συνέβαλαν στη δημιουργία μιας ιδιόμορφης ηθογραφίας του Αγώνα³⁶. Αλλά και αυτή η δημοφιλέστατη εργασία της Πηνελόπης Δέλτα, ως γνωστόν, βασίστηκε σε συνεντεύξεις και ημερολόγια Μακεδονομάχων που κατέγραψε η Αντιγόνη Μπέλλου-Θρεψιάδη στο διάστημα 1932-1936. Έτσι αναπληρώθηκε το αρχειακό υλικό που, πιθανότατα για πολιτικούς λόγους, είχε αρνηθεί αρχικά το Υπουργείο των Εξωτερικών στη Δέλτα³⁷. Μόνον μερικά από αυτά τα απομνημονεύματα της συλλογής της είχαν το φως της δημοσιότητας μεταπολεμικά.

Πολύ πιο τυχερός από τη Δέλτα στάθηκε ο Νικόλαος Βλάχος, υφηγητής της Ιστορίας στην Αθήνα, που την ίδια εποχή, το 1932, είχε ήδη εξασφαλίσει τη σχετική άδεια και εργαζόταν στο αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών. Ο ίδιος ο Βλάχος είπε ενθαρρυντικά στη Μπέλλου-Θρεψιάδη ότι η εργασία η

κείμενα του Βαρδα στον Ελεύθερο Ανθρώπο το 1931 και κάποιες αναμνήσεις του Γιάννη Καραβίτη στην εφ. Κρητικός Κόσμος των Χανίων το 1940.

29. [Ναταλία Μελά], Παύλος Μελάς. Βιογραφία από διηγήσεις, γράμματα δικά του και άλλων (Αλεξάνδρεια, 1926).

30. Ν.Γκαρμπολάς, Πώς η Μακεδονία παρέμεινε ελληνική: ιστορικά σελίδες (Θεσσαλονίκη, 1933).

31. Α. Μεταλλινού, "Αναμνήσεις της διδασκαλικής μου ζωής", *Μακεδονικό Ημερολόγιο*, 1 (1925), 62-66.

32. Α.Χαμουδόπουλος, Ελληνισμός και Νεότευχοι: εθνική δράσις του υπόδουλου Ελληνισμού κατά την νεοτουρκικήν περίοδον 1908-1912 (Θεσσαλονίκη, 1926).

33. Α.Κοντούλης, Βιογραφία καπετάν Κώττα (Φλώρινα, 1931).

34. Η.Μπακόπουλος, Παύλος Μελάς (Βιογραφία) (Αθήνα, 1939).

35. Κ.Παράσχος, Ίων Δραγούμης (Αθήνα, 1936).

36. Γιώργος Π.Αργυριάδης, Γεώργιος Μόδης ο αφηγητής του Μακεδονικού Αγώνα: Μακεδονικές Ιστορίες (Θεσσαλονίκη, 1991), σ.205-209.

37. Μπέλλου-Θρεψιάδη, ό.π., σ.14-15. Βασίλειος Λαούρδας, "Η Πηνελόπη Δέλτα και η Μακεδονία", *Μακεδονικά Ανάλεκτα* (Θεσσαλονίκη, 1980), σ.90 και σημ.33.

βασισμένη σε ζωντανές αφηγήσεις Μακεδονομάχων είχε τα δικά της πλεονεκτήματα, ενώ ο ίδιος εργαζόταν αποκλειστικά με «άψυχα έγγραφα και χαρτιά»³⁸. Η πορεία των γεγονότων, όπως θα φανεί, δικαίωσε την κρίση του ίσως πέρα από τις προσδοκίες του. Η μελέτη του Βλάχου *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος 1878-1908* (Αθήνα, 1935) θεωρείται δικαιολογημένα ως κλασικό και αξιέπραστο έργο διπλωματικής ιστορίας. Για το Μακεδονικό Αγώνα ο Βλάχος αφιέρωσε περίπου 200 πυκνοτυπωμένες σελίδες, που ουσιαστικά παραμένουν ακόμη αδιάβαστες. Χρησιμοποίησε προφανώς κατ' εξαίρεση το αρχαιακό υλικό του Υπουργείου των Εξωτερικών, και μάλιστα σε βάθος, όπως και όλες τις διαθέσιμες διπλωματικές βίβλους των ενεχομένων στην κρίση χωρών. Ακολουθώντας τις επιταγές του Ranke, έδωσε λιγότερο βάρος στα πρόσωπα και περισσότερο στην αιτιότητα των γεγονότων και μάλιστα στον ανταγωνισμό των μεγάλων δυνάμεων. Παράλληλα, επηρεασμένος από τις κατοπινές εξελίξεις και τις διπλωματικές αναγκαιότητες της εποχής προσέδωσε στον Αγώνα τον χαρακτήρα ελληνοσερβικής προσπάθειας εναντίον των Βουλγάρων. Είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς τελικά αν οι προτεραιότητες αυτές καταδίκασαν το έργο του στην αφάνεια. Πάντως, οι χρησιμότητες αλλά και τοιμηρές, με τα σημερινά δεδομένα, παρατηρήσεις του, οι οποίες μας δίνουν μια γενική περιγραφή του Αγώνα χωρίς όμως να χάνονται εντελώς τα μεμονωμένα περιστατικά, αγνοήθηκαν επιδεικτικά³⁹. Αν και τα βιβλία δεν είναι συγκρίσιμα, αξίζει να σημειωθεί ότι Τα *Μυστικά του Βάλτου* επανεκδόθηκαν ήδη περισσότερες από 40 φορές, ενώ οι τρεις βασικότερες μεταπολεμικές ιστορίες του Μακεδονικού Αγώνα⁴⁰ δεν έχουν πάνω από 15 συνολικά παραπομπές στην εργασία του Νικολάου Βλάχου.

Στην ίδια κατηγορία των βοηθημάτων θα μπορούσαμε να εντάξουμε και την προγενέστερη *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος* του Γεωργίου Ασπρέα, αφού στο δεύτερο τόμο της, που εκδόθηκε το 1930 περιέχει 20 περίπου σελίδες για το Μακεδονικό Αγώνα. Ο Ασπρέας, παλαιμαχος δημοσιογράφος του *Εμπρός*, αναφέρει⁴¹ ότι χρησιμοποίησε υλικό που βρήκε στο αρχείο του Καλαποθάκη και ακόμη «εκθέσεις απευθυνόμενας εις το Υπουργ. των Εξωτερικών εκ των κέντρων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου, εις σημειώματα και αρχεία συγχρόνων πολιτικών και στρατιωτικών προσώπων και εις εμπιστευτικές εκθέσεις αίτινες απεστέλλοντο προς τον Γεώργιον Α'». Ωστόσο από τις γενικόλογες περιγραφές του δεν προκύπτει ότι το υλικό αυτό ήταν ιδιαίτερα πλούσιο, ουσιαστικά η πιο σημαντική συνεισφορά του ήταν

38. Μπέλλου-Θεοφιιάδη, ό.π., σ.15.

39. Βλ. Βλάχος, ό.π., π.χ. τις σ.92-94, 393-395.

40. Του Douglas Dakin, της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (στο εξής Δ.Ι.Σ.) του Γ.Ε.Σ. και του Κ.Βακαλόπουλου.

41. Τόμ.2, σ.55, σημ.1.

η δημοσίευση του «Οργάνισμού» του Μακεδονικού Κομιτάτου⁴². Τυπικά κοντά στον Ασπρέα πρέπει να αναφερθεί και ο διπλωμάτης Βασίλειος Κολοκοτρώνης⁴³, στο βιβλίο του οποίου τα μετά το 1903 γεγονότα περιγράφονται συνοπτικά σε δέκα σελίδες κάτω από τους τίτλους «η ένοπλη άμυνα των Ελλήνων» και «παράλληλισμός της ελληνικής και της βουλγαρικής δράσης» στοιχειοθετημένες κυρίως με λίγες αναφορές στις βρετανικές διπλωματικές βίβλους. Τέλος, δεν πρέπει να αγνοηθεί και ο τότε νεαρός δικηγόρος Γεώργιος Μόδης, ο οποίος, σε συνεργασία με τον παλαιάμαχο Μακεδονομάχο Νικόστρατο Καλομενόπουλο, συνέγραψε το λήμμα «Μακεδονικός Αγώνας» για την πρώτη έκδοση της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας «Πυρσός» (1927).

Συνοψίζοντας το μεσοπόλεμο πρέπει αναπόφευκτα να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι όλα τα βασικά γεγονότα του Μακεδονικού Αγώνα ήταν πλέον γνωστά, καταγεγραμμένα, τεκμηριωμένα με αναφορές σε εκδεδομένες και ανέκδοτες πηγές και ενταγμένα στο διπλωματικό τους πλαίσιο. Επίσης η αρθρογραφία των συμμετεσχόντων στον Αγώνα στις εφημερίδες και τα περιοδικά είχε γνωστοποιήσει και την αθέατη και ίσως μερικές φορές οδυνηρή πλευρά των πραγμάτων. Από την άλλη τα έργα του Μόδη και της Δέλτα και άλλων λογοτεχνών⁴⁴ είχαν δημιουργήσει το κατάλληλο πλαίσιο για την περαιτέρω εμβάθυνση στον κοινωνικό περίγυρο της Μακεδονίας στις αρχές του αιώνα. Εξάλλου η γενιά του Αγώνα, Πατριαρχικοί αλλά και ανανίσπαντες Εξαρχικοί, ανώνυμοι χωρικοί και επώνυμοι αξιωματικοί ήταν εν ζωή και η παρουσία τους απέτρεπε τις απόλυτες κρίσεις. Η ανάμιξη μάλιστα των τελευταίων, των αξιωματικών, στα πολιτικά πράγματα ως εκπροσώπων του μακεδονικού χώρου είναι λογικό να υποθέσουμε ότι απαιτούσε το συγκρασμό των αντιθέσεων, παρά την αναλυτική προβολή των αιματηρών γεγονότων που είχαν διχάσει τους κατοίκους της Μακεδονίας.

Τα γεγονότα της περιόδου 1940-1949 άλλαξαν εντελώς την πορεία της μακεδονικής ιστορίας. Από βιβλιογραφικής άποψης οι ισχυροί κραδασμοί αποτυπώθηκαν σε τουλάχιστον 20 μελέτες, που διεκτραγωδούσαν και στιγμάτιζαν τη βουλγαρική κατοχή της ανατολικής Μακεδονίας, αλλά και τις επιπτώσεις της εμπλοκής του ΚΚΕ στο Μακεδονικό⁴⁵. Την ίδια εποχή πύκνωσαν και

42. Τόμ.2, σ.67-74 σε υποσημείωση. Τον ίδιο κανονισμό ο Ασπρέας πρωτοδημοσίευσε το 1929 στη Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια, τομ.4, όπου είχε συγγράψει το λήμμα "Μακεδονικός Αγώνας" (σ.435-440).

43. La Macedoine et L'Hellenisme (Παρίσι, 1919).

44. Θα μπορούσε να αναφέρει κανείς πρόχειρα τον Στρατή Δούκα, τον Στρατή Μυριβήλη, τον Κωνσταντίνο Φαλάτς ακόμη και τον Ίωνα Δραγούμη, αφού η 2η έκδοση του Ηρώων και μαρτύρων αίμα γίνεται το 1914.

45. Βλ. π.χ. Φ. Δραγούμης, Προσοχή στη βόρειαν Ελλάδα 1945-1948 (Θεσσαλονίκη, 1949), Επιτροπή Καθηγητών, Η μαύρη βίβλος των βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Αν.Μακεδονίαν και Λυτ.Θράκην 1941-1944 (Αθήνα, 1945), Π.Νικόλακος, Βούλγαροι, οι αιμοβρότεροι άνθρωποι,

οι εκδόσεις που ζητούσαν έμμεσα και άμεσα την αναθεώρηση των βορείων συνόρων⁴⁶. Ο ψυχρός πόλεμος είχε αρχίσει και η σύνδεση του σλαβικού κινδύνου με την κομμουνιστική απειλή είχε ολοκληρωθεί φραστικά και θεωρητικά⁴⁷. Είναι ευνόητο ότι στο νέο αυτό ιδεολογικό πλαίσιο η ιστορία του Μακεδονικού Αγώνα ανέκτησε ζωηρό ενδιαφέρον και νέο προορισμό: στην ερημωμένη μακεδονική ύπαιθρο η αναγνώριση των θυσιών ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την αναστήλωση του εθνικού φρονήματος. Τα γεγονότα έπρεπε να γίνουν γνωστά με όλες τις λεπτομέρειές τους. Ήταν ο ελάχιστος φόρος τιμής ιδιαίτερα για όσες οικογένειες, είχαν πληγεί δύο ή τρεις φορές σε λιγότερο από 40 χρόνια. Εξάλλου, η αποχώρηση από την Ελλάδα όσων σλαβόφωνων Ελλήνων πολιτών είχαν καθυστερημένα μεταβάλει την εθνική αλλά και την πολιτική τους ταυτότητα, άφηνε πλέον ελεύθερο το πεδίο για την ανάπτυξη φραστικά οξύτερων μελετών. Η Αγγελική Μεταλλινού⁴⁸, οι στρατηγοί Δημήτριος Κάκκαβος⁴⁹, Αλέξανδρος και Κωνσταντίνος Μαζαράκης⁵⁰, ο Α.Χ.Χαμουδόπουλος⁵¹ και ο Γιάννης Καραβίτης⁵² δημοσίευσαν, τις αναμνήσεις τους οι περισσότεροι κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου. Αλλά η ανάγκη επανεξέτασης της ένδοξης ιστορίας της περιόδου προσέκρουε πλέον σ' ένα ανυπέβλητο εμπόδιο: Οι Μακεδονομάχοι στη μεγάλη τους πλειοψηφία δεν βρισκόνταν πια εν ζωή. Η αλλαγή γενεάς δημιουργούσε ένα δυσαναπλήρωτο κενό τη στιγμή ακριβώς που το Μακεδονικό Ζήτημα επαναπροσδιοριζόταν.

Υπήρχε όμως, λόγω των καιρών, ψυχικός δυναμισμός και το κυριότερο η απαραίτητη πολιτική βούληση για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα. Το Μάιο του 1951 η Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων της Γεν. Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, με υπογραφή του υπουργού Λεωνίδα Ιασιωνίδη, έστειλε σε όλες τις

οι ασπυρότεροι εχθροί μας (Αλεξάνδρεια, 1944), αλλά και τις μελέτες του Φωκά-Κοσμετάτου, του Χριστόφορου Χρηστίδη, του Περικλή Αργυρόπουλου, του Αλεξάνδρου Πάλλη, του Αλ.Λιβαδέως κα.

46. Βλ. π.χ. Ι.Βογιατζίδης, Τα προς βορράν σύνορα του Ελληνισμού (Θεσσαλονίκη, 1946), Σ.Κυριακίδης, Τα βόρεια εθνολογικά όρια του ελληνισμού (Θεσσαλονίκη, 1946), Χ.Νάλτσας, Τα ελληνοσλαβικά σύνορα (Θεσσαλονίκη, 1948)

47. Βλ. π.χ. τη μελέτη Ι.Βογιατζίδης, "Η δύναμις του Πανσλαβισμού, του Κομμουνισμού και του Ιμπεριαλισμού ως προς την Ελλάδα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο*, 18 (1948), 33-48.

48. Α.Μεταλλινού, Φύλλα εκ της ιστορίας της πολυπαθούς Μακεδονίας μας (Θεσσαλονίκη, 1947), "Αναμνήσεις από τον Μακεδονικό Αγώνα: ο καπετάν-Μήτσος", *Μακεδονικό Ημερολόγιο*, 19 (1949), 206-208 και *Μακεδονικές σελίδες* (Θεσσαλονίκη, 1949).

49. Δ.Κάκκαβος, *Η Μακεδονία κατά την τελευταίαν τεσσαρακονταετία και τα εθνικά ημών δίκαια* (Θεσσαλονίκη, 1946).

50. Α.Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα* (Αθήνα, 1948). Κ.Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα Πολέμου 1912-13. Δράσις θελοντών Μακεδονομάχων* (Αθήνα, 1941).

51. Α.Χ.Χαμουδόπουλος, *Από το ημερολόγιον ενός δημοσιογράφου 1908-1948* (Θεσσαλονίκη, 1948).

52. Εφ. *Ελληνικός Βορράς*, 22 Μαΐου 1949 έως 25 Μαρτίου 1950.

Νομαρχίες της Μακεδονίας όπως και σ' αυτήν της Ξάνθης εγκύκλιο με τις απαραίτητες οδηγίες για τη συγκέντρωση και την καταγραφή τεκμηρίων και μαρτυριών για τον Μακεδονικό Αγώνα. Οι πληροφορίες θα συγκεντρώνονταν στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (Ε.Μ.Σ.), η οποία είχε αναλάβει την όλη πρωτοβουλία. Οι οδηγίες για τη συλλογή του υλικού είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες, γιατί εναιρμονίζονται πλήρως με τη μεταπολεμική πορεία της ιστοριογραφίας του Μακεδονικού Αγώνα. Μεταξύ άλλων οι συντάκτες του ερωτηματολογίου ρωτούσαν ποιός ήταν ο ρόλος της κοινότητας στον Αγώνα, πώς παραπλανήθηκαν οι Εξαρχικοί, ποιούς δολοφόνησαν οι κομιτατζήδες, ποιές οι αναμνήσεις των μαχών, ποιές ήταν οι αναγκαστικές εισφορές στο βουλγαρικό κομιτάτο και ποιές στο ελληνικό,⁵³ Φυσικά η τελευταία ήταν ρητορική ερώτηση, γιατί ήταν ευρύτατα γνωστό ότι τα ελληνικά σώματα πληρώναν πάντοτε τους λογαριασμούς τους. Ήταν όμως κι αυτή ενδεικτική του τρέχοντος ιστορικού προβληματισμού που εντοπιζόταν στην εκτίμηση των άθλων των αγωνιστών και της βαρβαρότητας των Βουλγάρων⁵⁴.

Την άνοιξη του 1955 η συγκέντρωση υλικού από την Ε.Μ.Σ. βρισκόταν σε εξέλιξη⁵⁵, ενώ στην Αθήνα αντιγράφονταν ήδη για λογαριασμό της φάκελλοι από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών και το Αρχείο του Γεωργίου Τσόντου, το οποίο είχε παραδοθεί στα Γενικά Αρχεία του Κράτους το 1950⁵⁶. Τότε περίπου εμφανίστηκε στο στίβο της μακεδονικής ιστοριογραφίας και η Δ.Ι.Σ.⁵⁷ διατάζοντας τον Συνταγματάρχη του Μηχανικού Σωτήριο Κάζο να προχωρήσει στη συγκέντρωση αρχειακού υλικού και βιβλιογραφίας με σκοπό τον καταρτισμό «... Αρχείου του Μακεδονικού Αγώνος, διά τήν έν καιρῶ συγγραφὴν τοῦ σημαντικοτάτου τούτου τμήματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἔθνους,

53. Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/φακ.17β, Λ. Ιασιωνίδης προς Νομαρχίες Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 15 Μαΐου 1951, αρ.427.

54. Με την προσπάθεια αυτή συνδέθηκε και η Επιτροπή Διεκδικήσεως Εθνικών Δικαιών Β.Ε., που προσφέρθηκε να βοηθήσει τη συλλογή του υλικού με εγκύκλιο της προς του Νομάρχες, τους Γενικούς Επιθεωρητές της εκπαίδευσης, τους επιζώντες αγωνιστές και τις οικογένειες των πεσόντων (Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/17β, εγκύκλιος υπογεγραμμένη από τον πρόεδρο Π.Βιζουκίδη, τον Γεν. Γραμματέα Χρυστ. Νάλτσα και από 18 μέλη, Θεσσαλονίκη 15 Ιουλίου 1952).

55. Στην εγκύκλιο για παροχή πληροφοριών δεν απάντησαν παρά ελάχιστες κοινότητες. Από τον κατάλογο του αρχειακού υλικού της Ε.Μ.Σ. το 1955 φαίνεται ότι λιγότερες από 50 κοινότητες είχαν ανταποκριθεί. Ο αριθμός αυτός μάλλον δεν αυξήθηκε πολύ στα επόμενα χρόνια, αν κρίνουμε από το περιεχόμενο του φακ.26 του Ι.Μ.Χ.Α.. Βλ. Γιάννης Στεφανίδης, "Η συλλογή πηγών για τη Νεότερη Μακεδονία στο Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος Μελέτων Χερσονήσου του Αίμου. Κατάλογος-Παρουσίαση", Βαλκανικά Σύμμεικτα, 5-6 (1993-94), 159.

56. Κωνστ.Αθ.Διαμάντης, "Το αρχείον του Μακεδονομάχου Τσόντου-Βάρδα", Μακεδονικά, 4 (1955-1960), 449. Στεφανίδης, "Συλλογή πηγών", ό.π., σ.131.

57. Η Δ.Ι.Σ. από τα μέσα του 1952 είχε αρχίσει να ταξινομεί το υλικό που βρισκόταν στη στρατιωτική Υπηρεσία Ιστορικών Αρχείων, βλ. Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/17β, Κανελλόπουλος προς πίνακα αποδεκτών, Αθήνα 7 Μαρτίου 1956, αρ.φ.11/106/393101.

ὄπερ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἄγνωστον εἰς τὰ στελέχη τοῦ Στρατεύματος»⁵⁸.

Ἡ πρώτη φάση τῆς συγγραφικῆς τῆς προσπάθειας ολοκληρώθηκε τὴν ἀνοίξη τοῦ 1959. Στὰ ἐπτὰ χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἡ Δ.Ι.Σ. ἀλληλογράφησε με διαφόρους παλαιμάχους τοῦ Αγώνα καὶ συγκέντρωσε μερικές ενδιαφέρουσες ἐκθέσεις, φωτογράφησε τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Βάρδα⁵⁹ καὶ φυσικὰ ἤρθε σε ἐπαφὴ με τὴν Ε.Μ.Σ. Ὁ Στίλπων Κυριακίδης μάλιστα παρέπεμψε τὴ Δ.Ι.Σ. καὶ στον Νικόλαο Βλάχο, τὴν κατεξοχὴν αὐθεντία, ποὺ ὅμως πέθανε τὴν ἐπόμενη χρονιά, μεγαλώνοντας ἀκόμη περισσότερο τὸ κενὸ σε επαγγελματίες ιστορικούς⁶⁰. Παρὰ τὶς δυσκολίες, ἡ ἐργασία τοῦ Συνταγματάρχου Κάζου (πιθανότατα με τὴ συνεργασία καὶ τοῦ Συνταγματάρχου Ευστράτιου Λυμπερόπουλου) υποβλήθηκε στον Στρατηγὸ Διευθυντὴ τῆς Δ.Ι.Σ. στὴν πρώτη τῆς μορφὴ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1959. Εἶχε βασιστεῖ στα «υπάρχοντα στοιχεῖα» καὶ σε βιβλιογραφικὲς ἀναζητήσεις τῶν ἀξιωματικῶν στὶς ἀθηναϊκὲς βιβλιοθήκες. Πάνω στο διαβιβαστικὸ τῆς μελέτης διαβάζονται ἀκόμη οἱ κακογραμμένες χειρόγραφες σημειώσεις, προφανῶς τοῦ στρατηγού, ποὺ ζητοῦσε τὴν ἀναθεώρησή τῆς με βάση νέα στοιχεῖα⁶¹.

Τὸν ἐπόμενο κιόλας μῆνα ὁ Συνταγματάρχης Λυμπερόπουλος βρέθηκε στὴ Θεσσαλονίκη πρὸς ἄγρην υλικοῦ καὶ πληροφοριῶν ἀπὸ ὅλους τοὺς σχετικούς φορεῖς, ἀλλὰ, ὅπως συμβαίνει συνήθως σε παρόμοιες περιπτώσεις, τὸ θέμα τῆς συγγραφῆς περιπλέχτηκε μᾶλλον παρὰ διευθετήθηκε. Ἡ Δ.Ι.Σ., ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, προσπάθησε νὰ συγκεντρώσει ἀπὸ τὴ συμπρωτεύουσα ὅσα περισσότερα στοιχεῖα μποροῦσε. Ὅμως οἱ φορεῖς τῆς πόλης, ἀπὸ τὴν ἄλλη, κατέβαλαν σοβαρὲς προσπάθειες προκειμένου νὰ ἐντάξουν μέσα στο ζητούμενο τῆς συγγραφῆς τοῦ Αγώνα τὴν ἐπίλυση διαφόρων προβλημάτων. Τα βασικότερα ἦταν ἡ χρηματοδότηση τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου γιὰ τὴν ἐπιτάχυνση τῶν ἐκδόσεων πηγῶν καὶ ἀπομνημονευμάτων, ἡ ἀπόσπαση στρατιωτικῶν προσωπικῶν γιὰ τὴν καταγραφή καὶ δακτυλογράφηση ἱστορικοῦ υλικοῦ, ἡ ἀποκατάσταση τοῦ συλλόγου τῶν παλαιμάχων «Παῦλος Μελάς», ἡ διανομὴ γεωργικῶν κλήρων σε Μακεδονομάχους, ἡ συμπλήρωση τῆς ἐπετηρίδας τοῦ Αγώνα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδρυση Μουσείου τοῦ Μακεδο-

58. Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/17β, Κανελλόπουλος πρὸς Κάζο, Αθήνα 10 Μαΐου 1955, αρ.φ.104/63/404475.

59. βλ.Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/17β, Κανελλόπουλος πρὸς ΓΑΚ, Αθήνα 3 Νοεμβρίου 1955, αρ.φ.104/113/402332/Α.

60. βλ.Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/17β, Κάζος πρὸς Δ.Ι.Σ., Αθήνα 21 Ἰουνίου 1955 ἀλλὰ καὶ ἐκτενὴ ἀλληλογραφία με οἰκογένειες Μακεδονομάχων ἀξιωματικῶν.

61. Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/16β, Λυμπερόπουλος πρὸς Στρατηγὸ Διευθυντὴ Δ.Ι.Σ., Αθήνα 18 Ἀπριλίου 1959, αρ.φ.106/18/441685. Ἀπὸ ἄλλα ἐγγράφα τῆς Δ.Ι.Σ. φαίνεται ὅτι ἡ πρώτη γραφὴ εἶχε καὶ ἄλλα σοβαρὰ προβλήματα. Κυρίως υστεροῦσε σὲ δομὴ, ἐνῶ υπερτεροῦσε σὲ "παλμὸ λογοτεχνικό" (Δ.Ι.Σ./αρχ.92δ/19, Κανελλόπουλος πρὸς ΥΠ Τμήμα Δ.Ι.Σ., Αθήνα 18 Ἰανουαρίου 1960, αρ.φ.913/2/329822).

νικού Αγώνα στο κτήριο του παλαιού Προξενείου⁶². Τα ζητήματα αυτά, καθώς και το θέμα της αναζήτησης επιπρόσθετων πηγών, τέθηκαν συνολικά στο τραπέζι μιας σύσκεψης που πραγματοποιήθηκε στην Ε.Μ.Σ. στις 26 Σεπτεμβρίου 1959. Συμμετείχαν οι καθηγητές Κυριακίδης, Λαούρδας, και Ανδριώτης, οι στρατηγοί Παπακωνσταντίνου και Φροντιστής, ο Χριστόφορος Νάλτσας, ο Κωνσταντίνος Μπόνης, ο Κλεόβουλος Τσούρκας, ο Χαράλαμπος Καραμανώλης και ο συγγραφέας Συνταγματάρχης Λυμπερόπουλος. Η συζήτηση κάλυψε θέματα, τόσο γενικά όσο η διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα και η χρησιμότητα της ιστορίας για τη «διαφώτισιν της νεολαίας» όσο και λεπτομέρειες, όπως ο προσδιορισμός του ποσοστού που θα κατείχαν τα διπλωματικά γεγονότα επί του συνόλου του υπό εκπόνηση έργου. Όταν στο τέλος της σύσκεψης ο Στίλπων Κυριακίδης ανέλαβε να συνοψίσει, το Ίδρυμα είχε εξασφαλίσει και τυπικά το προβάδισμα στη συγγραφή. Τα συμπεράσματα ήταν: «Ένισχυόμενον τό Ι.Μ.Χ.Α. οικονομικῶς νά συνεχίσῃ ὡς μέχρι τοῦδε τήν ἔκδοσιν ἱστορικῶν στοιχείων. Πάσα συγκέντρωσις στοιχείων ἐξ ἄλλων πηγῶν... νά διαβιβάζεται εἰς Ι.Μ.Χ.Α.. Ἡ Δ.Ι.Σ./Γ.Ε.Σ. νά συμπληρώσῃ τό ἔργον μέ τὰς νέας πηγὰς»⁶³.

Στο προσκήνιο η εκδοτική κίνηση για τον Αγώνα συνεχίστηκε πυκνή. Είναι ενδεικτικό ότι το 1954-55 η εφημερίδα **Φως** δημοσίευε την ιστορία του Μακεδονικού Αγώνα του δημοσιογράφου Αλεξ. Κούστα σε 250 συνέχειες, ενώ ένας ακόμη δημοσιογράφος, ο Νικ. Καμμώνας είχε ήδη καταθέσει στην Ε.Μ.Σ. δακτυλόγραφη εργασία, απροτελούμενη από 550 σελίδες, ανέκδοτες ακόμη και σήμερα, βασισμένες στο υλικό που είχε δημοσιεύσει ο **Ταχυδρόμος της Β.Ε.** το 1926. Ο **Ελληνικός Βορράς** το καλοκαίρι του 1959 παρουσίασε σε συνέχειες τη δράση του Καραβαγγέλη και του Άγρα σε κείμενα του Γεωργίου Κίστου και του Δημ. Λιανόπουλου αντίστοιχα. Κατά τα άλλα η επιστημονική προτεραιότητα δόθηκε στη δημοσίευση απομνημονευμάτων, βιογραφιών και τοπικών ιστοριών που, όπως αναφέρθηκε, αναδείκνυαν τον αγώνα των ανωνύμων. Το Ι.Μ.Χ.Α., βέβαια, πρωτοστάτησε, έχοντας στην κατοχή του τα απομνημονεύματα αρκετών πρωταγωνιστών και κυρίως αντίγραφα του αρχείου

62. Βλ. τα υπηρεσιακά σημειώματα, τις εκθέσεις και την αλληλογραφία του Συνταγματάρχη Λυμπερόπουλου με τη Διεύθυνση της Δ.Ι.Σ. καθώς και άλλες επιστολές της Δ.Ι.Σ. προς το Γ.Ε.Σ. και την Στρατιά σχετικά με τις επαφές και τα αναφερόμενα προβλήματα. (Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/φάκελοι 16α και 16β). Ας σημειωθεί επίσης ως ένα τω' εμποδίων ότι ο Στίλπων Κυριακίδης στα τέλη Μαΐου του 1959 εξέθεσε στη Δ.Ι.Σ. με ρητορικό τρόπο τα τεράστια προβλήματα συγγραφής και αργότερα, στα τέλη Ιουλίου, έγραψε ρητά πως το κείμενο που είχε ετοιμαστεί ήταν ακατάλληλο. Βλ. Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/16α, Κυριακίδης προς Δ.Ι.Σ., Θεσσαλονίκη 27 Μαΐου 1959, αρ.πρωτ.2136 και 30 Ιουνίου 1959 αρ.πρωτ.2160.

63. Βλ. Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/16α, Πρακτικόν Συσκέψεως λαβούσης χώρας εις Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών) εν Θεσσαλονίκη την 26/9/1959.

της Πηνελόπης Δέλτα. Πριν από το 1960 είχαν ήδη εκδοθεί τα απομνημονεύματα του Ναούμ Σπανού, του Περικλή Αργυρόπουλου, του Γερμανού Καραβαγγέλη, του Σουλιώτη-Νικολαΐδη και του Δικώνυμου Μακρή, ενώ το 1960 εκδόθηκαν αυτά του Παναγιώτη Παπατζαντετά, του Αλεξάνδρου Ζάννα καθώς και εκθέσεις του Χρυσόστομου Καλαφάτη. Σημαντικά νέα στοιχεία, τηρουμένων πάντοτε των αναλογιών, πρόσφεραν το **Μακεδονικό Ημερολόγιο** του Σφενδόνη όπως και τα νέα επαρχιακά περιοδικά **Αριστοτέλης** και **Σερραϊκά Χρονικά**. Αδιάκοπη επίσης συνεχίστηκε και η παραγωγή ιστορικών μυθιστορημάτων του Γεωργίου Μόδη από το 1954 έως το 1972⁶⁴.

Κατά την επόμενη δεκαετία, ενώ η ελληνογιουγκοσλαβική κρίση των ετών 1961-62 έδωσε νέα ώθηση στις μακεδονικές μελέτες, ο προβληματισμός δεν μεταβλήθηκε⁶⁵. Τα απομνημονεύματα του Γύπαρη⁶⁶, του Δεμέστιχα⁶⁷, του Κώης⁶⁸, του Φλωριά⁶⁹, του Σταυρόπουλου⁷⁰, του Δαγκλή⁷¹ και άλλων σημαντικών παραγόντων του Αγώνα ηθθαν στο φως της δημοσιότητας, ενώ νέα περιοδικά, όπως η **Μακεδονική Ζωή** και τα **Χρονικά της Χαλκιδικής**, πολλαπλασίασαν τους τίτλους για τη μικροϊστορία, τα πρόσωπα, τα χωριά και τα περιστατικά. Αποκορύφωμα της τάσης αυτής μπορούν να θεωρηθούν δύο μελέτες: ο **Μακεδονικός Αγών 1903-1908** του Άγγελου Ανεστόπουλου υπαξιωματικού της Χωροφυλακής, που εξέδωσε σε δύο τόμους⁷² (Θεσσαλονίκη 1965-1969) τη δράση εκατοντάδων Μακεδονομάχων σε πόλεις και κωμοπόλεις της Μακεδονίας και ο **Μακεδονικός Αγών και η νεώτερη μακεδονική ιστορία** του Γεωργίου Μόδη (Θεσσαλονίκη, 1967), όπου συμπυκνώθηκαν όλες οι προσωπικές εμπειρίες και λεπτομερείς γνώσεις του από τον Αγώνα.

Η έντονη αυτή εκδοτική δραστηριότητα, όπως μπορεί εύλογα να υποθέσει κανείς, δυσκόλεψε ακόμη περισσότερο τους «ιστοριογράφους» της Δ.Ι.Σ., που έπρεπε να ενσωματώσουν όχι μόνον τις πληροφορίες από τα απομνημονεύματα, αλλά κυρίως να λάβουν υπόψη το υλικό του Ιστορικού Αρχείου του

64. Αξίζει ακόμη να σημειωθούν οι διαλέξεις για τον Μακεδονικό Αγώνα που διοργάνωσε το Ι.Μ.Χ.Α. το 1960 και επαναλήφθηκαν σε πόλεις της δυτ. Μακεδονίας, βλ. Δημήτριος Ευρυγένης, Ο Ίων Δραγούμης και ο Μακεδονικός Αγών (Θεσσαλονίκη, 1961), σ.5.

65. Βλ. Σωτήρης Βαλντέν, Ελλάδα-Γιουγκοσλαβία: γέννηση και εξέλιξη μιας κρίσης και οι ανακατατάξεις στα Βαλκάνια 1961-1962 (Αθήνα, 1991), σ.48-80.

66. Π.Γύπαρης, Ο κήρυκτος του Μακεδονικού Αγώνος 1903-1909 (Αθήνα, 1962).

67. Ι.Δεμέστιχας, Ο Μπαρναρχος Ιωάννης Δεμέστιχας (1882-1960) (Αθήνα, 1964).

68. Α. Κώης, Έγγραφα εκ του αρχείου του καπετάν Βάλτσα (Θεσσαλονίκη, 1961).

69. Π.Πέννας, "Αρχείο Μακεδονικού Αγώνος Αλεξάνδρου Δαγκλή: Σημειώσεις Δημοσθένους Φλωριά", Σερραϊκά Χρονικά, 4 (1963), 97-138.

70. Β.Σταυρόπουλος, Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα (Θεσσαλονίκη, 1961).

71. Π.Γ.Δαγκλή, Αναμνήσεις-έγγραφα-αλληλογραφία. Το αρχείο του, Ξ.Λευκοπαρίδης (επιμ.) (Αθήνα, 1965), τόμ.1-2.

72. Στη δεκαετία του 1980 κυκλοφόρησε και τρίτος τόμος.

υπουργείου των Εξωτερικών, στο οποίο έως τότε είχε αναδιφήσει μόνον ο Νικόλαος Βλάχος⁷³. Τον Μάιο του 1963, πριν ακόμη εμφανιστούν οι μελέτες του Μόδη και του Ανεστόπουλου, ήταν έτοιμη μια ακόμη γραφή την οποία είχε προετοιμάσει ο Αντισυνταγματάρχης Δημήτριος Κούρτελης. Το κείμενο υποβλήθηκε στον Διευθυντή της Εθνικής Βιβλιοθήκης Φωτιάδη και στον καθηγητή Απ. Δασκαλάκη. Και οι δύο ήταν αρνητικοί, παρατηρώντας το ακατάλληλο ύφος και την υστέρηση σε αρχαιακό υλικό. Ο Προϊστάμενος Ιστορικών Τμημάτων της Δ.Ι.Σ. παραδέχθηκε με τη σειρά του ότι η προσπάθεια υστερούσε, διότι ο ιστοριογράφος δεν είχε κατορθώσει, ούτε και επρόκειτο να κατορθώσει, να ξεφύγει από την έννοια της «ιστορικής ύλης προς εκμετάλλευσιν», εκτός κι αν αναλάμβανε ο ίδιος ο Διευθυντής της Δ.Ι.Σ.⁷⁴ Ο Διευθυντής, Αντιστράτηγος Κανελλόπουλος, όντως έδωσε πολλές και ποικίλες οδηγίες τον Ιούλιο του 1963 και μάλιστα ζήτησε την ολοκλήρωση του έργου μέχρι τον Σεπτέμβριο. Οι διαταγές του δεν έμελλε να εκτελεστούν παρά την αναμφισβήτητη υπακοή των υφιστάμενων του.

Τα προβλήματα της Δ.Ι.Σ. έφεραν τους αξιωματικούς για μια ακόμη φορά στο Ι.Μ.Χ.Α., τον Μάρτιο του 1964⁷⁵. Η Δ.Ι.Σ. όμως δεν αποδέχτηκε τις ενστάσεις που διατυπώθηκαν για μια ακόμη φορά στη Θεσσαλονίκη. Σε σύσκεψη που έγινε αργότερα στην Αθήνα αποφάσισε να προχωρήσει στην έκδοση του έργου μετά όμως από ένα νέο κύκλο αναθεωρήσεων και ερευνών, ένα κύκλο που επρόκειτο να διαρκέσει ακόμη 15 χρόνια⁷⁶. Θα μπορούσε να υποτεθεί με σχετική σιγουριά ότι το ίδιο διάστημα που η Δ.Ι.Σ. συσχεπτόταν ο Douglas Dakin έγραφε ήδη τη δική του μελέτη για τον Μακεδονικό Αγώνα, όπου για πρώτη φορά έγινε σφαιρική εκμετάλλευση όλου του υλικού, εκδεδεμένου και ανέκδοτου (συμπεριλαμβανομένων εγγράφων του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών) και κυρίως της εμπειρίας που εί-

73. Το καλοκαίρι του 1961, ο Αντισυνταγματάρχης Κούρτελης, ο νέος συγγραφέας της Δ.Ι.Σ., επισκέφτηκε το Ιστορικό Αρχείο του υπ.Εξ. για να διαπιστώσει λίγο αργότερα ότι το υλικό είχε ήδη φωτογραφηθεί από άλλη κρατική υπηρεσία για το Ι.Μ.Χ.Α. (Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/18γ, Κυριακίδης προς Δ.Ι.Σ., Θεσσαλονίκη 11 Μαΐου 1961, αρ.πρωτ.400 και Δ.Ι.Σ./αρχ.92δ, Κούρτελης προς Στρατηγό Διευθυντή Δ.Ι.Σ., Αθήνα 4 Ιουλίου 1961, αρ.φ.913/29/ΕΠ211406). Έτσι ο Κούρτελης επιδόθηκε τελικά στον εμπλουτισμό της βιβλιογραφίας του και σε περιοδείες στη Μακεδονία για τη συλλογή προφορικών μαρτυριών (Δ.Ι.Σ./αρχ.92δ/19α, Έκθεσις (Δ.Κούρτελη) μεταβάσεως εις Μακεδονίαν... από 27ης Ιουλίου μέχρι 29ης Αυγούστου 1961).

74. Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/19α, Αναγνωστόπουλος προς Στρατηγό Διευθυντή, Αθήνα 20 Μαΐου 1963.

75. Το Ι.Μ.Χ.Α. προσπάθησε εκ νέου να πείσει τη Δ.Ι.Σ. ότι ήταν πρόωγη η έκδοση της Ιστορίας του Μακεδονικού Αγώνα και υπαινίχτηκε ότι το κείμενο που είχε ετοιμαστεί είχε προπαγανδιστικό χαρακτήρα, βλ. Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/19α, Κανελλόπουλος προς ΥΠ τμήμα Δ.Ι.Σ., Αθήνα 16 Ιουλίου 1963, αρ.φ.202.5/12/459065.

76. Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/19α, Πρακτικόν συσκέψεως δια την συγγραφήν της ιστορίας του Μακεδονικού Αγώνος, Αθήνα 2 Απριλίου 1964.

χε συγκεντρωθεί στο Ι.Μ.Χ.Α. από το 1951⁷⁷.

Το 1979 μετά από 25 χρόνια προσπαθειών η Δ.Ι.Σ. εξέδωσε τη μελέτη της με τίτλο *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα*, όπως είχε αποφασιστεί το 1964. Στο μεταξύ είχαν ήδη κυκλοφορήσει το βιβλίο του Dakin (από το Ι.Μ.Χ.Α.) στα αγγλικά αλλά και αυτό του Παύλου Τσάμη⁷⁸ (απο την Ε.Μ.Σ.). Το τελευταίο ήταν, κατά τον συγγραφέα του, η πρώτη μελέτη του Αγώνα στα ελληνικά, μετά από αυτήν του Ράπτη, «εκλαϊκευμένη» μεν αλλά περιεκτική, αφού είχε εξαντλήσει όλη την τότε δημοσιευμένη ελληνική βιβλιογραφία. Το έργο αυτό στέρησε οριστικά τα πρωτεία από τη Δ.Ι.Σ.. Η στρατιωτική όμως έκδοση νομίζω ότι κατάφερε να επιβληθεί, αφού υπερτερούσε εμφανώς σε επιστημοσύνη και αρχαιακό πλούτο τόσο έναντι του Τσάμη όσο και της πληθώρας των άρθρων που κυκλοφόρησαν την ίδια δεκαετία⁷⁹. Η προσεκτική, στρατιωτική της δομή την έχει καταστήσει αναντικατάστατο βιβλίο αναφοράς μέχρι σήμερα παρά τις ελλείψεις της και τη συνεχή έκδοση νέων μελετών από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 έως σήμερα.

Προκαλεί πάντως έκπληξη το γεγονός ότι ελάχιστες και αόριστες είναι οι αναφορές στο βιβλίο αυτό -αλλά και στη μελέτη του Τσάμη- για τις κατοχικές εξελίξεις του Μακεδονικού, απουσιάζουν δε παντελώς οποιεσδήποτε νύξεις για τα μεταπολεμικά γεγονότα. Η απουσία αυτής της σύνδεσης του Μακεδονικού Αγώνα με τις σύγχρονες εξελίξεις του Μακεδονικού Ζητήματος -που ήταν κοινός τόπος στα συγγράμματα της δεκαετίας του 1950- σύνδεσης που ουσιαστικά είχε πυροδοτήσει τη μεταπολεμική μακεδονολογία, ερμηνεύεται, νομίζω, πλήρως. Αρκεί να ληφθεί υπόψη η δυσχερής διπλωματική θέση της Ελλάδας στα Βαλκάνια αμέσως μετά την μεταπολίτευση και την τραγική εξέλιξη του Κυπριακού.

Η περιπετειώδης έκδοση της Δ.Ι.Σ. σφράγισε τη μεταπολεμική βιβλιογραφία για το Μακεδονικό Αγώνα. Πάνω από 25 χρόνια μελετών και δημοσιεύσεων, που τυπικά χαρακτηρίζονταν από την εξής αντίφαση: ενώ γράφτηκαν στον απόηχο των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 και στο πλαίσιο των νέων διπλωματικών και επιστημονικών διαφορών της Ελλάδας και των βορεί-

77. Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913* (Θεσσαλονίκη, 1966). Οι ευχαριστίες του Dakin στον πρόλόγο του προς τους κορυφαίους εργατές των μακεδονικών υποθέσεων στην Ελλάδα τον Γ.Μόδη, τον Φ.Αραγούμη και τον Β.Λαούρδα αλλά και η αποκλειστική σχεδόν άντληση υλικού από το αρχείο του Ι.Μ.Χ.Α. επιβάλλουν ίσως την ένταξη του βιβλίου αυτού στην ελληνική ιστοριογραφία. Ξεχάλλο το κείμενο για το Μακεδονικό Αγώνα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους, том.14 «1.220-254 είναι σε πολλά σημεία είτε παράφραση είτε ακριβής μετάφραση του κειμένου του Dakin, γεγονός που καταδεικνύει την πλήρη ενσωμάτωσή του έργου του Βρετανού ιστορικού στην ελληνική ιστοριογραφία.

78. Παύλος Α. Τσάμης, *Μακεδονικός Αγών* (Θεσσαλονίκη, 1975).

79. Π.χ. η έκδοση του περιοδικού *Εθνεσσιακά Χρονικά*.

ων γειτόνων της⁸⁰, ωστόσο εξακολουθούσαν να εξυπηρετούν κατά κύριο λόγο τις εντόπιες συναισθηματικές ανάγκες: την ενσωμάτωση του Μακεδονικού Αγώνα στην εθνική ιστορία με τελικό σκοπό την ανύψωση του ηθικού και την τόνωση του εθνικού φρονήματος των Μακεδόνων⁸¹. Για τον ίδιο αυτό λόγο, εξάλλου, η συγγραφή της ιστορίας συνδέθηκε με ποικίλα αιτήματα του μακεδονικού χώρου. Μόνο έτσι μπορεί να ερμηνευτεί τελικά η αυξανόμενη παραγωγή τίτλων για το Μακεδονικό Αγώνα, που όμως για τρεις δεκαετίες -με λίγες μόνον εξαιρέσεις- αναπαρήγαν καθιερωμένα μοτίβα, και ακόμη η έλλειψη πρωτοτυπίας ιστορικού προβληματισμού, η συνεχής ανακύκλωση της βιβλιογραφίας και, τέλος, η αδυναμία μερικών συγγραφέων να αποβάλλουν το φρονηματιστικό χαρακτήρα.

Συμπερασματικά, πρέπει να παρατηρηθούν τα εξής: Η βιβλιογραφία για τον Μακεδονικό Αγώνα, όπως ήταν επόμενο, συνδέθηκε με τα σύγχρονα διπλωματικά γεγονότα και λειτούργησε, παράλληλα με τις συγκρούσεις στη Μακεδονία, ως μοχλός για την επιτυχή έκβασή του. Ο ηρωικός αυτός τόνος, αν και δεν απωλέστηκε κατά τον μεσοπόλεμο, ωστόσο φάνηκε ότι θα μπορούσε να δώσει τη θέση του σε νηφαλιότερες αναλύσεις, συμβατές άλλωστε με τις ηπιότερες πολιτικές και τις διπλωματικές λύσεις που αναζητούνταν στο εσωτερικό και το εξωτερικό την εποχή εκείνη. Η δυνατότητα όμως αυτή εξανεμίστηκε μέσα στη δίνη των μακεδονικών συγκρούσεων της Κατοχής και του Εμφυλίου, ώστε ο ηρωικός και λογοτεχνικός ρυθμός τελικά επικράτησε, σαν από αδράνεια, για μια ολόκληρη γενιά, τη γενιά του ψυχρού πολέμου. Στις αρχές τις δεκαετίας του 1980 η ισορροπία έμοιαζε και πάλι αντιστρέψιμη, αλλά η σταδιακή συνειδητοποίηση ότι το Μακεδονικό Ζήτημα έμπαινε ταχύτατα σε μια νέα φάση προδιέγραφε αρνητικές προοπτικές.

Παρόλα τα θετικά στοιχεία των παλαιότερων και των πρόσφατων αυτών προσπαθειών, δεν μπορεί να παραβλεφτεί ότι η άμεση αυτή σύνδεση της μακεδονικής βιβλιογραφίας με τα πολιτικά και διπλωματικά ζητούμενα περιορίσε την οπτική γωνία των ιστορικών μόνο σε ότι ήταν άμεσα εκμεταλλεύσιμο και ίσως κάποτε έθρεψε ακόμη και την καχυποψία για περαιτέρω προβληματισμούς. Στο ίδιο πλαίσιο η υπάρχουσα βιβλιογραφία ουδέποτε υπέστη

80. Τόσο ο Μόδης και ο Ανεσιτόπουλος όσο και οι επιτελείς της Δ.Ι.Σ. γνώριζαν τις δραστηριότητες των Σκοπίων, οι δύο πρώτοι μάλιστα αναφέρονται στο θέμα αυτό στις εισαγωγές τους. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι το 1959 το βιβλιοπωλείο Σπανού πληροφόρησε τη Δ.Ι.Σ. ότι το "Ινστιτούτον Ιστορίας της Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας" επιθυμούσε να προμηθευτεί όλες τις ελληνικές εκδόσεις για τη Μακεδονία, γεγονός που η Δ.Ι.Σ. κοινοποίησε στο Γ.Ε.Σ., ερμηνεύοντάς το ως μέρος της "από πολλών μηνών αναφύεσης Σεφβοβουλγαρικής διαφοράς περί Μακεδονίας του Βαρδάρη" (Δ.Ι.Σ./αρχ.92α/16β, Κανελλόπουλος προς Α2 Γ.Ε.Σ., Αθήνα 16 Απριλίου 1959, αρ.φ.43/25/253822).

81. Βλ. Ευρυγένης, *ό.π.*, σ.6, 19-21.

κριτική ανάλυση, αφού ήταν -και για πολλούς εξακολουθεί να είναι- ταυτισμένη με τα «απαραγραπτά εθνικά δίκαια» και να λειτουργεί ως σύμβολο. Το βασικότερο μειονέκτημα αυτής της αντίληψης ήταν η παγίωση της θέσης του φυλετικού ανταγωνισμού για την Μακεδονία με βάση τον κανόνα «Εξαρχικός σημαίνει «Βούλγαρος», «Πατριαρχικός» σημαίνει «Έλληνας». Η θεώρηση αυτή, όπως και οι ποικίλες μεταπολεμικές παραλλαγές της, μολονότι ήταν απόλυτα συμβατή με τις αναζητήσεις των αρχών του αιώνα, σήμερα αφήνουν τεράστια κενά, αναπάντητα θεωρητικά ερωτήματα και άπειρο χώρο σκανδαλοθηρίας με τη βοήθεια μάλιστα των ιστορικών πηγών. Τέλος, πρέπει να παρατηρηθεί ότι η προσήλωση στα γραπτά του Στέφανου Δραγούμη και του Στίλπωνα Κυριακίδη, αν μπορούν να θεωρηθούν συμβολικά ως εκπρόσωποι δύο βιβλιογραφικών γενεών, στέρησε από την ελληνική επιστήμη το πλεονέκτημα του χρόνου. Ακριβώς αυτή η ποιοτική στασιμότητα της ελληνικής ιστοριογραφίας -το πρόβλημα του «επιπέδου» που θίχθηκε στην αρχή- την αναγκάζει σήμερα (1994) να δίνει την επιστημονική μάχη με την Π.Γ.Δ.Μ. μέσα στην ιδεολογική κονίστρα του 19ου αιώνα με λαβές και τεχνάσματα βγαλμένα πολλές φορές από τα *Μυστικά του Βάλτου*.